

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

2009 року науковці секції суспільних і гуманітарних наук НАНУ, зокрема відділень економіки, літератури, мови та мистецтвознавства, історії, філософії і права, презентували громадськості ґрунтовну аналітичну працю “Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь”. У середовищі чільних учених є намір щороку готувати такі національні доповіді з метою інтелектуально впливати на перебіг розвитку суспільства. При цьому неабияке значення надається соціально-гуманітарним складовим суспільної життєдіяльності.

З огляду на поточні президентські вибори у НАНУ визрів задум підготувати на основі власної Національної доповіді 2009 року своєрідну “Дорожню карту” для новообраного Президента України, яка б містила певні науково обґрунтовані пропозиції стосовно перспективної стратегії економічної, політичної та соціально-гуманітарної модернізації українського суспільства. З метою вироблення таких пропозицій від Інституту філософії НАНУ імені Г.С.Сковороди та Інституту соціології НАНУ відбулося засідання спільної Вченої ради цих установ. Знані фахівці у галузі філософії та соціології висловилися із приводу значущих суспільних проблем, які, на їхню думку, не можна лишати поза увагою в “Дорожній карті” для новообраного глави держави, підготовка якої започаткована вченими НАНУ на чолі з Гейцем. Особливий інтерес становлять соціально-діагностичні оцінки, запропоновані соціологами. Їх варто окремо розглянути та узагальнити.

Роль наук про суспільство у розробленні стратегії економічного і соціального розвитку України та її політичного устрою

Україна: влада для народу, а не народ для влади

За 18 років незалежності, поза сумнівом, усі благі наміри трьох президентів і п'ятнадцяти урядів утвердити в Україні західну демократію і свободу і за два-три роки (місяці) або “прямо сьогодні” зробити всіх українців багатими та щасливими так і залишилися обіцянками, в які вже ніхто не вірить.

Тим паче що в пам'яті народу жива спроба більшовиків більш як 90 років тому перейти до влади і свободи народу, обминувши всі закономірні стадії розвитку і навіть побудувати комунізм в одній окремо взятій і найбіднішій у Європі країні.

Побудова націонал-соціалізму, західної демократії та свободи в Україні “тут і зараз” рязуче нагадує ті далекі часи.

Згадайте: “Загрозлива катастрофа і як з нею боротися?”, “Що робити?”, “Як нам реорганізувати Робітничо-селянську інспекцію”, “Великий почин. (Про героїзм робітників у тилу. З приводу комуністичних суботників)”. Ці та інші проблеми тієї пори цілком актуальні й сьогодні.

Соціологічна наука може і повинна сказати про стан українського суспільства і тенденції його розвитку і про можливість на цій соціальній основі утвердити в країні демократію, свободу і справедливість.

Що робити для виправлення ситуації та тенденції розвитку, може й повинна, на мій погляд, сказати політологія.

А як це зробити і “хто винен”, мусять, очевидно, сказати юристи й політики.

1. Предмет соціології — соціальна структура суспільства та інститути громадянського суспільства.

Сьогодні в Україні робітничий клас, колгоспне селянство і трудова інтелігенція ніби зникли.

У країні приблизно 80% бідних і до 2% багатих. Більш як 80% населення не беруть участі ні в політичних, ні в суспільних організаціях. У цих параметрах відбивається й аморальність українського суспільства. З'явилися нові ексклюзивні та міждержавні спільноти й нові соціальні нерівності (різні Інтернет-спільноти, рантє, мажори, аматори гольфу і поло, а також “професійні патріоти”, яких, на думку В.Ющенка, готує національний університет ім. Тараса Шевченка.

Своє бачення ситуації висловлює визнаний, і не лише в Україні, фахівець із питань соціальної структури, доктор соціологічних наук **Сергій Макеев**:

Не існує матеріальних чи фінансових механізмів прямого та однозначного впливу на кількісні та якісні характеристики соціальної (соціально-групової) структури суспільства, оскільки остання, крім матеріальних чинників визначається інституціоналізованими конструкціями економіки, зайнятості, соціалізації молоді та підтримки непрацевдатного населення. І саме на них необхідно спрямовувати управлінські чи коригувальні зусилля інстанцій та організацій, які ініціюють і реалізують плани та програми з модернізації соціальної структури. Зважаючи на неліквідну дефіцитарність ресурсів та можливостей, які мають у своєму розпорядженні державні органи, особливо ретельно *мають бути визначені пріоритетні напрями впливу*, на яких і належить концентрувати обмежені ресурси.

Отже, *доцільно віддати перевагу трьом таким напрямам*. Два з них пов'язані з поліпшенням умов відтворення кваліфікованої верстви робітничого класу та дослідників в установах Національної академії наук та у вищих навчальних закладах. Третій напрям передбачає помітне скорочення чисельності так званих необов'язкових елементів у соціальній структурі, які є продуктом неадекватної чи помилкової політики приватизації та дозволів на підприємницьку діяльність.

Україна залишається індустріальною державою, а робітничий клас чи не найчисленнішою групою зайнятого населення. Між тим система *професійно-технічної освіти*, тобто система підготовки кваліфікованих робітників упродовж усіх років становлення державності деградувала особливо стрімко. Сьогодні немає достовірної інформації щодо її актуального стану, а також того, наскільки вона здатна задовольняти поточні та перспективні потреби промисловості та сільського господарства. Звідси й потреба у створенні обґрунтованої програми реанімації цього сектору системи освіти із визначенням необхідних дій та ресурсного забезпечення їх.

Ефективного втручання на державному рівні вимагає й *підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації*. Гостра її актуальність зумовлена й тим, що наука і наукові напрями є практично не відтворюваними структурами: будучи один раз втрачені, вони не піддаються відновленню. Режими функціонування системи підготовки наукової зміни вже не забезпечують підтримки зайнятості в цій царині господарського комплексу: молодь у науці практично не залишається. Так відбувається і з огляду на непривабливе винагородження наукової праці, але, вочевидь, і внаслідок бідної матеріально-технічної бази досліджень, що не дає змоги досягати сучасного рівня й конкурувати на світовому ринку знань та винаходів. Створення навчально-дослідницьких комплексів на базі провідних університетів ще більше загострює проблему забезпечення лабораторій, кафедр та відділів устаткуванням, апаратурою, препара-

тами тощо. Цій тенденції провінціалізації української науки необхідно терміново протиставити програму випереджувальної модернізації матеріально-технічної бази досліджень та конструкторських розробок — виваженої та, вимушено, обмеженої чітко й коректно визначеними пріоритетами. Інвестиції в науку є інвестиціями в майбутнє; без цього й формування інноваційної економіки не може бути успішним та ефективним.

Практиками приватизації та дозволів на підприємницьку діяльність *створено численні категорії зайнятих, які не можна вважати обов'язковими* елементами соціально-економічної структури. Після трагедії у Дніпропетровську уряд відізвав дозволи на ведення ігорного бізнесу. З'ясувалося, що працівників там чи не більше, аніж професорсько-викладацького складу у вищих навчальних закладах. Проте цей “прошарок” видалений із структури відповідними заходами. На черзі скорочення чисельності водіїв маршрутних автобусів, а також продавців та власників “малих архітектурних форм”. Для виконання першого завдання необхідно *відновити громадський транспорт з автобусами великої місткості*. Це дозволить як вивести з “тіні” перевезення громадян, так і поліпшити екологічний стан у містах. Своєю чергою ліквідація “малих архітектурних форм” і *концентрація торговельних операцій у спеціалізованих й універсальних магазинах* поверне нормальний вигляд і столиці України, і обласним центрам. Фактично має відбутися й *модернізація соціальної структури, звільнення її від архаїчних елементів*.

2. Усе суспільство і його окремі спільноти (структурні елементи) вивчаються соціологами через дослідження масової свідомості, людських потреб, інтересів, соціальних норм і цінностей.

Панування негативізму в масовій свідомості, аморальність “верхів” і “низів”, легітимація крадіяства і корупції, а також кумівства, кровно-родинних зв'язків, земляцтва та безвідповідальності у владних структурах — все це підтверджується багаторічними дослідженнями Інституту соціології *в конкретних показниках*: індекс аномійної деморалізованості, індекс соціального цинізму, індекс соціальної напруженості, індекс толерантності, індекс соціального самопочуття; а також в інших показниках, розроблених в Інституті або адаптованих до українських реалій на підставі світової практики.

Навряд чи управління країною буде ефективним без *урахування політичною владою цих соціальних реалій*.

Явне прагнення націонал-патріотів побудувати етнократичну державу з українським, україномовним етносом як її соціальною основою і з єдиною помісною церквою вимагає особливої уваги до дослідження і розуміння *психології українського етносу*. Але таких ґрунтовних досліджень ні в Україні, ні у світі поки немає. А ті невтішні стереотипи, які існують із цього приводу (індивідуалізм, зрадництво, продажність, заздрість, відсутність відчуття державності, “два Івани — три гетьмани” тощо), не мають наукових обґрунтувань.

Отже, належить спиратися на ґрунтовні дослідження ціннісно-нормативної системи, наявної в суспільстві, як важливого чинника розвитку кожної країни поряд з такими передумовами, як її соціально-економічні та політичні характеристики. Про весь цей комплекс чинників ідеться у виступі визнаного в науковому світі соціолога і соціального психолога, доктора філософських наук **Євгена Головахи**:

У численних порівняльних міжнародних дослідженнях останніх років доведено, що добробут і сталий розвиток держав та суспільств визначається наявністю *трьох складових*:

- 1) *достатньо високий рівень ВВП на душу населення,*
- 2) *розвинута політична демократія,*

3) *ціннісно-нормативна система, що відповідає характеру та спрямованості сучасних соціальних змін.*

Утім, остаточно не доведено, чи можна розглядати одну з цих складових як визначальний чинник позитивних суспільних змін, який детермінує та стимулює відповідні зміни в інших складових. Отже, держава, яка має на меті досягнути високого рівня добробуту та сталого суспільного розвитку, повинна *забезпечити* умови для *позитивних змін водночас у економічному, політичному та ціннісно-нормативному аспектах*. Про це свідчить і досвід поетапного розвитку українського суспільства доби незалежності.

На першому етапі (1991–1998) помітний розвиток інститутів політичної демократії, що забезпечив вільні вибори Президента та Верховної Ради України, супроводжувався стрімким падінням економіки, суттєвим погіршенням рівня життя переважної більшості населення, *на другому етапі (1999–2004)* почалось економічне зростання та покращення показників соціального самопочуття людей, але водночас поступово погіршувалися умови розвитку політичної демократії, *на третьому етапі (2005–2009)* помітний розвиток політичної демократії супроводжувало гальмування темпів зростання економіки та кризою довіри до політико-правової системи.

Невдалий досвід реформування економіки та політичної системи України, незважаючи на окремі періоди економічного зростання та розвитку демократичних політичних інститутів, зумовлений насамперед невідповідністю цінностей та норм суспільного життя сучасним цивілізаційним вимогам. Результати багаторічного моніторингу Інституту соціології НАНУ та Європейського соціального дослідження (за участю України) переконливо свідчать про *вкрай повільні темпи змін ціннісно-нормативних регуляторів* суспільних відносин і соціальної поведінки, успадкованих з патріархального та тоталітарного минулого.

Цінності громадянського суспільства, політичного плюралізму, поваги до закону та прав людини, толерантності, консенсусної культури спілкування, захисту прав меншин і людей з обмеженими можливостями не є поширеними *ані в масовій, ані в елітарній свідомості*, які досі перебувають *під потужним впливом* традиційної політичної, економічної та духовної *культури минулого*. Саме максимальне сприяння *формуванню сучасної системи цінностей є першочерговим завданням влади*. З цією метою належить:

- 1) *припинити спроби зробити домінантою державо- і націотворення суперечливе історичне минуле та традиційну культуру з наголосом на фольклоризації та клерикалізації суспільства;*
- 2) *відмовитись від залишкової “радянської” системи почесних звань і нагород, яка відтворює у суспільстві елітарний цинізм та масову зневіру;*
- 3) *спрямувати зусилля державної системи освіти та виховання на вивчення та пропаганду цінностей та норм, притаманних розвиненим демократичним державам, спроможним забезпечити гідний рівень життя переважній більшості громадян.*

Продовження обговорення теми передумов розвитку держави й суспільства стала співдоповідь доктора філософських наук **Євгена Головахи** і кандидата соціологічних наук **Віктора Степаненка**:

Українська держава і суспільство переживають *драматичний період свого розвитку*. В останні роки цей розвиток позначений фінансово-економічною кризою, поглибленою в Україні внаслідок гострої *безвідповідальної боротьби за владу між клановими* політично-економічними угрупованнями, розбалансування державного механізму щодо прийняття ефективних рішень та існуючою системною корупцією. Дані опитувань населення свідчать про *серйозні виклики та небезпеки для цілісності*

й суверенітету країни. Довіра громадян до всіх гілок влади та багатьох державних інституцій в останній період наших досліджень сягнула рекордно низького рівня. Так званий сценарій “держави, що не відбулася” є цілком реальним, а логіка цього сценарію є такою: *можливе подальше поглиблення економічної кризи і політичного хаосу нагорі, зростання незадоволеності владною політикою, песимізм і масові акції протесту вниз* — все це здатне призвести до економічної неідездатності країни і її цілковитої політичної залежності від зовнішніх впливів.

Це означає, що перспектива України як держави і суспільства, насамперед залежить від спроможності саме пересічних громадян протистояти кризі і суспільним негараздам. Адже *на владу, якій не довіряють* і яка поглинена своїми власними протистояннями і конфліктами, *громадяни не сподіваються*. За даними нашого опитування 2009 року лише 4% респондентів не заторкнула фінансово-економічна криза. Тому *прогнози громадян на найближче майбутнє переважно песимістичні*. Втім, так було і до кризи.

Водночас позитивний феномен українського суспільства, який спостерігався і в попередні періоди, полягає в тому, що *більшість громадян все одно залишаються оптимістами на віддалену (до 2020 року) перспективу розвитку країни*. Співвідношення реалізованих надій та розчарувань, яке є одним із ключових показників соціальної адаптованості людей до нових умов, показує, що *абсолютне переважання розчарувань у сферах матеріального забезпечення життя сім'ї, відносне переважання у сферах працевлаштування та участі в суспільному житті певною мірою компенсується у людей переважанням реалізованих надій у соціальному мікросередовищі* (у взаєминах із близькими, друзями, сусідами, колегами). Саме завдяки цьому соціальна розчарованість таки не сягає критичного рівня, який свідчив би про стан масової соціальної дезадаптації. Українці, як і в попередні важкі часи 1990-х, знаходять *“рятівне коло” від економічних та політичних негараздів у своєму найближчому оточенні, а сценарій долаття труднощів і влаштування свого життя є здебільшого індивідуалістичними, а не спільними, суспільно відповідальними*.

Ситуація системної безвідповідальності на верхах має своїм закономірним наслідком не лише її поступове унормування на рівні повсякденних практик, а й *дисциплінування громадян від політики, поширення в суспільстві настроїв апатії, песимізму та цинізму на тлі все ще стійких патерналістських установок* широких верств населення. До того ж *послаблення морально-етичних регуляторів поглиблюється відсутністю реального та дієвого верховенства права в країні*. Невиконання законів у нашій країні — *це одна з проблем* (поряд із соціально-економічними труднощами), яка, згідно з нашими опитуваннями, *є найгострішою та вкрай актуальною для переважної більшості громадян* нашої країни, незалежно від регіонів, де вони проживають.

Небезпека такої ситуації полягає в тому, що *інституціональні механізми колишнього патерналістського ладу в країні* (зокрема в координатах соціально-економічної політики) вже *зруйновано*. Натомість усунення держави від важелів “батьківської” опіки ще не компенсується — почасти через брак нових інституціональних умов та можливостей — повноцінною громадянською активністю та відповідальністю членів суспільства, його різних соціальних груп. За нашим опитуванням 2009 року *дві третини респондентів не відчують особистої відповідальності щодо стану справ у країні* або навіть у своєму поселенні, а більш як 10% вагаються з відповіддю на це питання. Втім, майже кожний четвертий попри все відчуває повну або, принаймні, часткову відповідальність щодо стану справ у країні, а ще більше — майже третина — у своєму поселенні.

Проте, видається, кризові часи мають і свій позитивний бік. Адже чим скоріше люди зрозуміють, що життя в країні та подальша перспектива її розвитку, як і власна доля кожного, залежить не тільки від політиків та можновладців, а й від їхніх осо-

бистих зусиль, суспільної активності та відповідальності, тим швидше цінності демократії та цивілізованої ринкової економіки стануть реаліями українського суспільства. До слова, *громадяни* в наших опитуваннях *не змінюють своїм демократичним орієнтирам*, вважаючи демократію найкращим політичним устроєм. Однак поширення *невдоволення викликає низька якість функціонування державних, формально демократичних, інститутів* у нашій країні.

Наші дослідження показують, що подальші перспективи розвитку українського демократичного суспільства, *формування відповідальності громадян* щодо стану суспільних справ можливі *на шляху розвитку самоорганізовуваних суспільних практик*, підвищення здатності до об'єднання, солідарності та колективних дій, зростання громадянської компетентності суспільства та його різних соціальних груп, чіткої артикуляції ними своїх власних та суспільних інтересів. Суспільні групи, які не є суб'єктами ухвалення та контролю виконання своїх рішень, навряд чи можуть бути відповідальними, адже відповідальність за визначенням є атрибуцією лише правомочного, дієздатного, вільного у своєму виборі суб'єкта. Політичними *умовами формування суспільної відповідальності громадян, так само як і влади є:*

- 1) реформування системи представництва суспільних інтересів у деформованому на сьогодні політичному процесі;
- 2) розвиток таких соціальних інститутів прояву та реалізації суспільної відповідальності, як постійний (не лише під час виборів) вплив громадян на владу та їхній контроль над ухваленням суспільно значущих рішень;
- 3) реальне утвердження (а не декларування) основ та практик місцевого самоврядування;
- 4) реалізація механізмів відповідальності у ствердженні в країні верховенства права.

3. Хоча *соціальний процес* визначається *поведінкою соціальних спільнот*, соціологія не забуває і про *роль особистісного ресурсу*. Відомо, що "одна паршива вівця може завести не туди все стадо" і дискредитувати найбагатші ідеї та цілі розвитку. З іншого боку, без героїв не буває гідної нації. *Без героїзму як прояву патріотизму* вибратися з кризи Україна просто неспроможна. Але сьогодні потрібен не "героїзм населення", а саможертвність, *готовність пожертвувати своїм благополуччям із боку націонал-патріотів заради блага народу і величі країни*.

Про особистісний ресурс українського суспільства реальне уявлення дають дослідження доктора соціологічних наук **Олени Злобіної**:

Кризова ситуація в суспільстві має завжди як об'єктивні так і суб'єктивні виміри. Зокрема оцінити її перебіг і наслідки можна не лише за обсягами виробництва чи тенденціями зміни фінансових показників. Важливим складником розвитку ситуації є *здатність населення адаптуватися до ускладнення умов життєдіяльності*.

Ключовою характеристикою перехідного суспільства є *стан невизначеності*. У зв'язку з цим різко зростає *залежність поведінки людини від її соціального і індивідуального життєвого ресурсу*. Сама по собі така залежність підсилює раціональність і адекватність соціальної поведінки людини. Проте слід зважати на те, що можливість суб'єкта ухвалювати довготривалі і продумані рішення зменшується мірою зниження соціально-економічного статусу.

Характер поведінкової активності людей визначає тип раціональності, тобто спосіб не тільки виконання, а й постановки життєвих завдань, цілі, домагання, пріоритети, соціальні засоби тощо. Можна вирізнити кілька *різних стратегій адаптації до умов системної суспільної кризи*: адаптація, ґрунтована на оновленні (ринковій) системі ціннісних орієнтацій; адаптація, зумовлена стійкістю попередньо

сформованих фундаментальних ціннісних орієнтацій і відносною несприйнятливостю до зовнішніх змін; стратегія виживання, характерна для соціальних груп з невеликим життєвим ресурсом, невисоким статусом і дедалі погіршуваним матеріальним становищем.

Розвиток адаптивного потенціалу населення України у часовій перспективі свідчить, що до початку 2000-х років частка тих, хто не бажав пристосовуватися до теперішньої ситуації, жив як доведеться, очікував змін на краще, становила 45–47%. Частка населення, яка активно відтворювала, або принаймні намагалася відтворити у своїй діяльності нові поведінкові орієнтири, була на той час приблизно такою самою за кількістю і становила 43–44% загалом, решта — близько 10% — не могли визначитися.

Мірою узвичаєння нових реалій у населення поступово формувалося усвідомлення того, що пристосування до них є необхідною складовою життя. Наразі кількість пристосованих зроста порівняно з початком моніторингу на 10% і на стільки ж впала частка тих, хто не бажає пристосовуватися. На сьогодні можна констатувати наявність групи громадян із високим адаптивним потенціалом, які репрезентують бажання і спроможність сприймати й відтворювати нові поведінкові зразки (18%), групи тих, хто намагається адаптуватися (близько 34%), і нарешті групи осіб із низьким адаптаційним потенціалом, які не хочуть або неспроможні пристосуватися до сучасних умов (34%).

Із віком відсоток тих, хто не бажає пристосовуватися, поступово зростає. Проте причини цього явища пов'язані не тільки і не стільки з тим, що з роками падає сама здатність до адаптації. Характерно, що на тлі зменшення з роками загальної частки тих, хто не бажає пристосовуватися, кількість представників цієї групи залишається незмінною у наймолодшій віковій групі. Як у 1997-му, так і в 2009 році частка молоді, що не бажає пристосовуватися (віком 18–25 років) становила біля 20%, хоча для цієї вікової групи порівняльний контекст адаптації практично відсутній, а їхня самооцінка відбиває досвід первинного самостійного входження у соціально-економічні відносини.

Маємо у певному сенсі парадоксальну ситуацію, люди часто ніби й готові бути суб'єктами соціальної активності та творчості, але самі не можуть її зніціювати, механізм їхньої суб'єктності має бути "запущений" ззовні. Водночас у нестабільній соціокультурній системі вплив суспільства, держави, а також різних ідеологічних структур на формування життєвих стратегій принципово обмежений.

Серед чинників, які впливають на формування адаптивного потенціалу, слід визначити соціальні очікування щодо досягнення певних стандартів якості життя, рівня освіти, видів відпочинку тощо. Хоч зміст очікувань формально і не регламентується, проте на соціально-психологічному рівні і в міжособистісних стосунках він досить жорстко впливає на поведінку людей у соціумі, змушує їх піднімати планку рівня життєвих домагань і цілей.

Проблемою неадаптованих верств населення є низький рівень домагань, неформована мотивація досягнень. Таким людям бракує орієнтованості на успіх: вони вважають, що потрібно дочекатися нормальних умов (відновлення соціальної справедливості, зміни ситуації в країні тощо), а тоді вже реалізовувати свої цілі. Таке ставлення впливає з небажання брати на себе відповідальність за власне життя, неготовності до зустрічі з реальними перешкодами, а відтак, неспроможності самостійно долати їх у майбутньому як у плані реальних дій, так і в плані психологічної готовності до цього.

Кардинальним завданням сьогодні стає вплив на формування життєвих стратегій населення, і особливо молоді, що має спиратися на певну модель економічного і соціального розвитку. Суть вибору досить схематично можна окреслити як визначення пріоритетності досягнення чи то матеріального чи то статусного успіху.

Звідси мету самоздійснення можна вбачати у здобутті або найбільшого багатства (що визначає статус), або найвищого статусу (що обертається багатством). *На сьогодні у масовій свідомості населення поняття успіху не пов'язане чітко з жодною моделлю* (утім, серед найпрестижніших професій депутати, міністри та банкіри). Така ситуація підживлює відтворення суперечливих ціннісних моделей та співіснування різних адаптивних стратегій. Крім того оскільки *невизначеними залишаються правила, за якими можна сподіватися досягнення успіху*, пересічна людина втрачає орієнтири для розуміння причин своїх невдач. Якщо адаптивні стратегії передбачають боротьбу за поліпшення свого становища, то стратегії виживання є наслідком оцінки життєвої ситуації як такої, коли у принципі відсутні реальні шанси на успіх.

Отже, *одним із суттєвих чинників підвищення ефективності використання для розвитку країни людського капіталу має стати забезпечення всебічного впливу на формування громадської думки на основі відповідних політико-ідеологічних принципів*.

4. Демократія — це, передусім, *доступність інформації*. Пригадайте одну з найважливіших ідей влади робочих і селян (демократії як влади народу): “Маси мають усе знати і на все йти свідомо”.

Про доступність (а точніше — недоступність) соціальної інформації в незалежній Україні дають уявлення багаторічні дослідження доктора соціологічних наук **Миколи Шульги**:

Мені хотілось би привернути увагу до проблеми, яку можна означити як “*тромби у каналах соціальної інформації українського суспільства*”. Мої колеги у своїх виступах червоною ниткою проводили думку про те, що головним завданням соціології є встановлення характеристик соціального стану суспільства, з'ясування його діагнозу та інформування про цей стан органів державного управління.

Проте процес цей взаємозумовлений. Він передбачає циркулювання соціальної інформації як від науковців, зокрема соціологів, до влади, так і від влади до соціологів і ширше — до вчених суспільствознавців, до громадськості. І головне — ці два потоки мають бути прозорими й відкритими для суспільства.

Такого кшталту циркуляція інформації у нашому суспільстві зажди була проблемною. Про це натякав відомий політик, коли казав, що ми не знаємо суспільство, у якому живемо.

Останніми роками ситуація з циркулюванням достовірної соціальної інформації ще більше ускладнилася, й нове українське суспільство ми знаємо набагато гірше, ніж радянське.

Візьмемо таку політично гостру для сьогоднішнього українського суспільства тему, *як майнове розшарування*. Отримати від державних органів достовірну інформацію про доходи різних верств населення практично неможливо. Звичайно, йдеться про такого роду інформацію про доходи, яка потрібна дослідникові. Неможливо здобути інформацію, скільки великих власників володіють 50%, 60%, 70% і т.д. власності у країні. Цього вам не дадуть ані в Держкомстаті, ані в Державній податковій адміністрації. Перші пошлються на те, що вони дають інформацію про власність, а другі скажуть, що дані про сплату податків є таємницею. І в першому, і в другому випадку лукавлять. У першому — тому, що знають — вони дають інформацію про майновий стан населення з кроком у 20%. Така інформація лише маскує справжнє розшарування населення. Адже показати 20% найбагатших означає сховати у цих відсотках один чи два відсотки тих, хто володіє лівовою часткою національного багатства. Дослідникам не можна добитись інформації навіть із 10%-м кроком

розподілу майнового стану населення. А вченого цікавлять ще більш точні дані. Без такої інформації і політологи, і соціологи, і філософи будуть і надалі посилалися на думку якихось таємних експертів. Одні говорять, що в Україні нібито є 200 сімей, які зосредили у своїх руках 90% національного багатства, інші — що у нас нібито на 80 сімей припадає 80% цього багатства.

А вченим потрібна не думка експерта, а точні дані. Отож і в другому випадку лукавлять. Ми ж не вимагаємо назвати олігархів, багатіїв поіменно. Нам потрібні абсолютні й відносні узагальнені цифри, нам потрібні характеристики соціальних груп: скільки у нас мільйонерів, скільки мільярдерів, якій частці статків населення відповідають статки 5%, 10% найбагатших.

Або візьмімо *тему трудових мігрантів*. З цією категорією українських громадян у статистиці у нас дивна ситуація. На експертному рівні, на рівні оцінкових даних консультув за кордоном працює декілька мільйонів українських громадян. Проте у даних Держкомстату вони відсутні. Неначе ніхто нікуди не виїхав. Подивіться у річний статистичний збірник. Там представляють усе економічно активне населення. Його загальна кількість збігається з кількістю працівників по галузях народного господарства і безробітних.

Окремо слід сказати про суто технічні можливості сучасного суспільствознавця щодо отримання соціальної інформації. Ми патетично говоримо про настання доби інформаційного суспільства. А на практиці навіть ті можливості, які вже є у сфері обміну інформацією, не використовуємо.

Збирання інформації для вченого стало його приватною справою. Він мусить сподіватися на *милість державних службовців* — схочуть дадуть запрошувану інформацію, схочуть не дадуть. Найчастіше, *звичайно, про всяк випадок не дадуть*. Так буде менше клопоту. До того ж, у певних міністерствах і відомствах (Мінюст, Держкомстат тощо) *надання інформації комерціалізовано*. Причому це право дано: вчений шукає дані у збірках, книгах цих відомств, на їхніх сайтах. Проте як у *книгах, так і на сайтах надається мінімум інформації*. Інформаційні збірки — через дорожнечу і, головне, відсутність коштів на їх придбання в академічних інститутах і ВНЗ — у бібліотеках відсутні. За запитом наукової або дослідницької установи безкоштовно інформацію також не буде надано, оскільки відомства зацікавлені у продажу її. Тобто у нинішніх українських реаліях *сама держава* в такій непрямій формі *позбавляє вчених можливості одержувати інформацію*.

Проте вже сьогодні можна забезпечити статистичною інформацією академічні інститути досить дешево — *дати науковцям доступ до цієї інформації у відомствах через Інтернет*. Не треба витрат на папір, редагування, друк тощо. *Продаж інформації державних установ вітчизняним науковцям — це велика помилка*. Такий стан речей не справедливий і витратний для держави. Платники податку повинні сплачувати за статистичну інформацію декілька разів. По-перше, тоді, коли витрачають кошти на утримання Держкомстату та інших відомств, однією із функцій яких і є збір і поширення інформації. По-друге, тоді, коли академічні інститути платять за отримання інформації. Щоправда, по-друге не існує, оскільки в академічних інститутах грошей на такі видатки немає. В результаті науковцям не дають змоги видавати більш якісну продукцію, надавати більш якісні пропозиції державним органам. А зрештою від цього втрачає суспільство.

Мабуть найважливішим документом, який виступає базою для досліджень суспільствознавців щонайменше впродовж одного десятиліття, є *переписи населення*. Проте їх підготовка проходить *поза участю вчених Секцій*, в усякому разі, більшості академічних інститутів, що її складають.

Так, розпорядження Кабінету Міністрів України про проведення наступного перепису населення у 2011 році було ухвалене ще у квітні 2008 року. Але до цього

часу будь-яких контактів Держкомстату України з Інститутом соціології НАН України з приводу цього всеукраїнського заходу не було.

Утім, ми знайшли на сайті цього відомства проект переписного листа. Для нас він становить великий інтерес. Так, є *низка актуальних питань, що їх анкета не зачіпає*. У нас є деякі зауваження до цього листа методичного характеру, а також у нас є пропозиції щодо його змісту. На нашу думку, слід було б включити у цей лист питання щодо релігійності респондентів, щодо так званих цивільних шлюбів, по-іншому сформулювати запитання щодо мови, додати запитання щодо складних етнокультурних ідентичностей тощо, для нас не зовсім зрозуміло, чому прибрали з листа питання щодо володіння іншими мовами тощо.

До перепису населення не можна підходити, як до пересічного заходу. Це визначна подія громадянського життя суспільства. Тому його підготовка повинна включати широке коло заходів — експертизи фахівців, круглі столи та конференції науковців, обговорення у засобах масової інформації. Населення повинно бути підготовленим до цієї акції, кожен громадянин має глибоко проникнути у смисл тих питань, які містить переписний лист. Інакше закрадається думка про те, що перепис хтось хоче використати як засіб маніпулювання думками громадян з певною політичною метою.

У зв'язку з вищесказаним *пропоную*:

1. Домогтися *безкоштовного доступу* академічних інститутів до державної статистичної *інформації, якою володіють Держкомстат, Мінекономіки, Мінюст, Мінфін, Міносвіти, Державна податкова адміністрація* та інші державні інституції.
2. Зробити обов'язковою *наукову експертизу* (у тому числі й методичну) до таких державних заходів, як *переписи населення*, формулювання питань референдумів тощо.

5. І чи можливо *подолати недоступність* соціальної інформації, залишаючись на узбіччі інформаційного суспільства, можна дізнатися з досліджень доктора соціологічних наук **Наталії Костенко**:

До чинників соціальної загальмованості, безумовно, належить вітчизняна версія інформаційного суспільства, що форматується в Україні поза сучасними електронними мережами, поза Інтернетом, а *соціальна комунікація відбувається в рамках традиційних ЗМІ*, переважно телебачення. Взагалі за останні роки *українське суспільство* здобуло неабиякий досвід не відповідати, як сьогодні говорять, на виклики сучасності; воно залишається глибоко *традиційним і мало сприйнятливим до радикальних змін*. Будь-які трансформаційні процеси, зокрема й у сфері культури та інформації, які могли б слугувати такими відповідями, тривіалізуються й набувають рутинного характеру. *Використання Інтернету* в Україні досі залишається *безпрецедентно низьким за європейськими мірками*. За даними Європейського соціального дослідження, у розвинених скандинавських країнах Інтернетом користуються більш ніж три чверті дорослої аудиторії, у колишніх соціалістичних країнах — від третини до п'ятої частини, *в Україні — менш як десята частина громадян*.

В Україні й найбільш низькі показники залученості до Інтернету серед молоді. Безперечно, ці показники суттєво варіюють від країни до країни, але ніде в Європі не опускаються настільки низько. Навіть у Болгарії й Росії, які не належать до лідерів у цій царині, в Інтернеті — більш ніж половина молоді, тоді як в Україні — тільки 20%. Серед молодих людей із вищою освітою у великих містах відсоток користувачів підвищується до третини (35%). Але це вдвічі менше, ніж у Росії, і втричі — ніж в Естонії або Словенії.

Водночас, особливої потреби в Інтернеті українська молодь, не кажучи вже про зрілу публіку, не відчуває. Хоча за період з 2003 до 2007 року відсоток тих, хто не

відчуває потреби в Інтернеті, знизився в молодіжній групі з 66% до 48%, це означає, що для майже половини молоді відторгнутість від світових мереж аж ніяк не сприймається як життєво важливий дефіцит, і “цифрова нерівність” їх ніяк не засмучує. *Дві третини української молоді не мають доступу до Інтернету* ні вдома, ні на роботі, тоді як у європейських країнах — не більш як п’ята частина. Як результат інституціональні медіа в Україні зберігають вагомий потенціал організувати й контролювати комунікації молоді та зрілої аудиторії. Тобто високоресурсні в соціальному плані групи практично ізольовані від альтернативних інформаційних систем, а формування інформаційного суспільства, простіше кажучи, вибудовування сучасного дизайну соціальної комунікації, який би не тільки відповідав вимогам євроінтеграції, а й змінював життєві ритми суспільства, відбувається за перекрученими схемами.

Що ж стосується телебачення, яке зберігає монопольний статус інформатора, то його сьогоденний стан характеризується кількома тенденціями, зумовленими механізмами ринку. По-перше, це **політична мобілізація медіа-бізнесу**, спорідненість впливових політичних сил і медіа-ресурсів. Як поточний результат складається цілком плюральний імідж політичного змісту ЗМІ, але не стільки завдяки ліберальним нормам незалежної преси, скільки з огляду на дотримання політичних інтересів власників. Ідеться про механічний плюралізм, змонтований за принципом “puzzles”, осягти який або насолодитися яким глядачі можуть лише в разі включення у новини на всіх каналах одночасно. Тобто такий інформаційний “плюралізм”, що вимагає особливих фізичних та психологічних зусиль аудиторії, недоступний для безпосереднього сприйняття й по суті є формою контролю над електоратом.

Президентська передвиборна кампанія 2010 року це ще раз продемонструвала. *За даними моніторингу новин провідних українських каналів*, що регулярно здійснюються Інститутом соціології й Академією української преси за підтримки фонду “Відродження”, преференції каналів і медіа-холдингів стосовно кандидатів у Президенти є досить стійкими. Тобто зв’язок між каналом і кандидатом, якому цей канал надає ефір у новинах, є статистично значимим. Проте і таким плюралізмом можна поступитися, особливо напередодні виборів, коли ставки, у тому числі фінансові, суттєво зростають і, відповідно, як відзначають медіа-експерти, *зростає кількість “сплачених” повідомлень* у випусках новин. **Комерціалізація новин** — друга характерна риса нашого телебачення, що в умовах економічної кризи проявляється дедалі очевидніше.

Рецепти тут надзвичайно прості, оскільки пов’язані із конкретними завданнями, які вже неодноразово стояли на порядку денному й звично декларуються в Україні як “відкладений попит”.

По-перше, **комп’ютеризація шкіл і установ** — єдиний шлях забезпечення доступу до електронної комунікації, зміни ритму і якості соціальних контактів, спілкування громадян з інститутами, як необхідної умови модернізації суспільства.

По-друге, **створення Громадського телебачення**, яке, згідно з досвідом європейських країн, здатне транслювати збалансовану й політично неупереджену інформацію широкій аудиторії, що є необхідною умовою розвитку демократії.

6. У подоланні сучасної фінансово-економічної і політичної кризи та у розробленні стратегії соціально-економічного розвитку і політичного устрою України не можна не враховувати поряд із власним історичним досвідом глобалізації усіх сфер суспільного життя. Про це переконливо свідчать дослідження кандидата історичних наук **Анатолія Арсеєнка**:

Україна, яка в недавньому минулому була однією з найбільш розвинених індустріально-аграрних країн Європи і світу, вступила в XXI століття у стані глибокої

системної кризи. Остання уразила всі сфери “пострадянського устрою життя українського суспільства” — економіку, політику, відтворювання населення, соціальну структуру, армію, освіту, науку і культуру. Ця криза поки що не призвела до остаточного колапсу України тільки завдяки надзвичайно великому “запасу міцності” великих соціотехнічних систем, *створених у країні за роки радянської влади*. Після вичерпання цих резервів і можливостей за умов нинішньої глобальної фінансово-економічної кризи господарська система України втратить здатність забезпечувати виживання країни, її народу. Внаслідок цього Україна у гіршому разі буде витіснена на узбіччя периферійного капіталізму в сучасній світ-системі, а в гіршому — розвалиться на кілька частин і буде стерта з політичної карти світу як територіальна цілісність. У ситуації продовження *нинішнього курсу*, нав’язаного нам “наздоганяльного соціально-економічного розвитку”, який призвів до більших людських втрат, ніж у роки Великої Вітчизняної війни проти гітлерівського фашизму, — в цій ситуації іншого не дано!

Внутрішнє становище України ускладнюється деградацією у ній всіх економічних, соціальних і культурних *інститутів*, покликаних бути засобом дотримання правил гри у суспільстві, і *кризою довіри* населення не тільки до всіх трьох гілок влади, а й до більшості інших інституціональних структур. Це стосується і соціальних наук, які часто або виконують роль ідеологічного прикриття діянь правлячих олігархічних кланів і політичних режимів, або з олімпійським спокоєм поглядають на руйнування ними нашої країни. Цілком зрозуміло, що збереженню авторитету суспільствознавців України не сприяли ні щедра роздача вчених ступенів і наукових звань потрібним людям у правлячих верхах, ні “наукове” виправдання злочинів ОУН-УПА, ні насадження багатьох антирадянських міфів, ні мовчазна згода наукового співтовариства із присвоєнням звань Героя України Шухевичу та Бандері, а також з цинічним переданням низки функцій історичної науки СБУ і так званому Інституту національної пам’яті. Не прикрашає послужний список науковців і співпраця зі столичною міською адміністрацією, яка перетворила Київ на “смітник Європи” і зробила своїм ремеслом архітектурно-будівельне спотворювання і знищення міста з більш ніж 1500-річною історією, ліквідацію в ньому багатьох пам’ятників історії, які перебувають під охороною ЮНЕСКО.

У цьому контексті питання довіри до НАН України, — чим вирізнялася свого часу Академія наук УРСР, — має нині посісти пріоритетне місце в академічному порядку денному. Наукова *необхідність вписувати соціально-економічні й політичні процеси в Україні у глобальний контекст* вимагає більш критичного ставлення науковців до глобалізації та нав’язаних нам моделей капіталізму, а також методологій їх дослідження. Однозначне прямування соціальних і політичних наук в Україні у руслі неолібералізму і неоконсерватизму завело розвиток нашої країни в історичний глухий кут, а головна ставка на використання цивілізаційної парадигми в пізнанні суті сучасної глобалізації завадило їм виявити імперську мету глобалізації по-американськи, *яка спрямована на встановлення американського панування і загноя України, як і понад сотню інших держав, у пастку глобалізації*. Не заперечуючи важливості й можливості використання цивілізаційного підходу до аналізу глобалізації, слід мати на увазі, що така популярна в українському суспільствознавстві концепція цивілізаційних протистоянь С.Гантингтона була розроблена для зображення “ісламського світу з кривавими кордонами” новим ворогом Заходу після розвалу Радянського Союзу. Сьогодні багато західних дослідників визнають, що Гантингтонове “Зіткнення цивілізацій” було “соціальним замовленням” Вашингтону, призначеним для обґрунтування конфронтації нової “імперії зла” і “демократичної імперії добра” — США, і торувало шлях американському агресивному вторгненню до Іраку й реалізації геостратегічних планів американського імперіалізму

щодо створення “Великого Близького Сходу” з його багатими запасами нафти і газу під контролем США.

За всієї привабливості створених західною соціологічною наукою у межах цивілізаційної парадигми глобальних змін модних теорій “технологічних суспільств” і “загальнолюдських цінностей” ця парадигма *не повинна виключати формаційний погляд на глобальні процеси*, засуджений колишніми “марксистами” після демонтажу соціалізму в країнах Східної Європи й Радянського Союзу. Під історичним кутом зору, навіть за визнанням багатьох західних соціологів, економістів і політологів, *глобалізацію* логічніше розглядати як подальший або черговий етап переростання капіталізму в імперіалізм, що претендує на світове панування. Інтерес до дослідження капіталістичних виробничих відносин як останньої антагоністичної форми суспільного процесу виробництва зріс останнім часом в університетській і академічній соціальній і політичній науці на Заході під впливом соціальних наслідків глобального краху “економіки казино”, спровокованого тими, хто, за влучним висловом В.І.Леніна, живе головним чином за рахунок “стрижки купонів”. Це було зумовлено саме тим, що *неоліберальний, неоконсервативний і соціал-демократичний напрями у глобалістиці продемонстрували повну неспроможність* у прогнозуванні нинішньої “великої депресії”, пошуку адекватних заходів з метою її пом’якшення і порятунку так званої нової економіки. Остання, за твердженням багатьох її апологетів, у тому числі Президента США Б.Клінтона, назавжди покінчила з циклічним розвитком світового капіталістичного господарства.

У зв’язку з цим в науковому співтоваристві значно *підвищився інтерес до формаційного, соціально-класового підходу*, який був передчасно списаний в історичний архів, для осмислення сучасної глобалізації з урахуванням її багатофакторності, багатоаспектності та комплексності, а також з причини непередбачуваності її соціальних наслідків для подальшого існування людства на Землі та самої Землі. Наголошуючи *неспроможність заданих вище шкіл та їхніх методологічних підходів щодо розв’язання цієї проблеми*, член Британської академії та Американської академії мистецтв і наук, володар почесних ступенів багатьох університетів світу, видатний британський історик Ерік Гобсбаум у своїй статті “Тріумфальне повернення вчення Маркса–Енгельса” нещодавно зазначав: “Немає ніяких сумнівів, що *суспільний інтерес до праць Маркса у капіталістичному суспільстві зростає, за винятком, імовірно, колишніх соціалістичних країн Східної Європи*” (курс. мій. — А.А.). Перетворення Заходу на “хворе суспільство” приводить західних дослідників, далеких від марксизму, до висновку про те, що капіталізм виграв битву, але це ще не означає, що він виграв війну. В цьому контексті видатний французький історик Ф.Фюре задовго до нинішньої кризи відзначав, що *загибель радянського світу нічого не змінила в демократичному прагненні руху до іншого суспільства* і, можливо, *настане час, коли західна суспільна думка зможе повернути собі колишнє захоплення комуністичною ідеєю*.

На жаль, в академічному суспільствознавстві в Україні не тільки не простежуються повернення до марксистського вчення про діалектичний характер взаємодії економіки й політики, але *переважає наполегливе ігнорування або незнання новітніх досягнень західної суспільної думки*, що далеко виходить за межі апологетичних теорій і концептів, сформульованих “ортодоксами-догматиками від лібералізму”. На Заході останнім часом склалося чимало нових, неортодоксальних, але науково обґрунтованих підходів, що стали підсумком глибокого наукового аналізу як західних, так і незахідних реалій. Особливий інтерес в цьому плані становлять висновки західних вчених про неминуче революційне або квазіреволюційне піднесення унаслідок нинішньої економічної кризи, досить об’єктивні оцінки (порівняно з офіційною апологетикою) мегатрендів світового розвитку і супутніх йому суперечностей, а також “досягнень” нових держав, що утворилися в “пострадянсько-

му” просторі, у сфері соціально-економічної, політичної та культурної деградації. *Незнання того, що відбувається зараз у США та ЄС, завважає українським ученим вийти у створенні інтеграційних сценаріїв для України за межі американоцентризму і євроцентризму, тоді як спрямованість вектора соціального розвитку кожного континенту Землі зміщується сьогодні на Схід.* Цей факт робить євроазійську інтеграційну ідею зовсім не такою вже безперспективною архаїкою, як вона ввижається багатьом українським суспільствознавцям, які зробили наукову кар’єру на захисті позицій “Геть від Москви!”. Цілком зрозуміло, що вижити за умов автаркії Україна сьогодні не може, проте *у виборі напрямку і змісту її інтеграції з іншими країнами та регіонами не можна не зважати на сподівання й устремління українського народу.*

На думку видатного американського соціолога, засновника відомої школи світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна, нині *всі ми є свідками зменшення потужності США і вступаємо в постамериканський період світової історії.* Сьогодні нас оточує вже не однополярний світ на чолі з єдиною супердержавою — Сполученими Штатами, а справді *багатопольярний світ, в якому існують вісім, десять і навіть дванадцять реальних центрів сили.* Вони далеко не рівноважні за своїм потенціалом, але достатньо могутні, щоб проводити автономну лінію у світовій політиці. Йдеться, першою чергою, про США, Західну Європу, Росію, Китай, Японію. *Які можуть бути наслідки нинішньої економічної кризи з огляду на те, що народжується багатопольярність?* Відповідаючи на це запитання, І.Валерстайн говорить, що вельми ймовірним є сценарій краху світових позичальників — передусім США. За 15–20 останніх років основні макроекономічні показники Сполучених Штатів погіршилися в середньому на 15%, і цілком можна чекати їх падіння ще на 30%. За цієї умови *США незабаром можуть втратити практичний інтерес до розігрування “української карти” в американо-російських відносинах і, отже, до самої України,* оскільки для істеблішменту США з кожним днем дедалі більшим головним боєм стає посилення комуністичного Китаю. Таким чином, *ставка України на розбудову “стратегічного партнерства” із США, яку робили Кравчук, Кучма і Ющенко і яка ніколи не мала шансів на успіх, зазнає поразки.*

Не обіцяє нічого доброго для України і *курс на “повернення додому, в Європу”, де ми ніколи не були, де нас ніхто не чекає і де ми нікому не потрібні.* Крім того, як свідчить нинішня криза, в ЄС зараз чітко простежується різне ставлення з боку країн-засновниць “Спільного ринку” (Бельгія, Франція, Італія, Люксембург, Нідерланди і ФРН) до тих країн Європи, які пізніше поповнили його склад, особливо до “країн-новобранців” із числа колишніх соціалістичних держав СРСР і Східної Європи. Останнім довелося заплатити високу ціну за свій вступ до ЄС — піти на знищення найбільш високотехнологічних галузей економіки й вельми ефективного, екологічно чистого сільського господарства в обмін на примарні вигоди євроінтеграції, побудованої у вигляді трьох концентричних зон із різними правами й обов’язками стосовно правлячого центру, або “ядра”. *Загравання правлячих політичних еліт України з ЄС із метою вибивання “обіцянок-цяцянок” щодо поетапного залучення її в загальноєвропейські структури накладає на неї базато обов’язків без отримання яких-небудь суттєвих зисків і переваг,* що веде її до негативної інтеграції, яка важким тягарем лягає на плечі трудового народу України (наприклад, рішення про безвізовий обмін з країнами ЄС, яке перетворилося на “вулицю з одностороннім рухом”). Не менш *негативні наслідки спричинить і вступ України у СОТ.* Наша країна завжди буде “в дурнях” доти, доки її важливі зовнішньополітичні кроки не розраховуватимуть на сотні ходів уперед у “мозкових центрах”, як це роблять у США та інших західних країнах. Але для цього необхідно мати такі “фабрики думки” в системі НАН України, в якій дотепер немає навіть спеціалізованих інститутів, які б займалися дослідженням Азії, Африки, Латинської Америки, а про Китай годі й говорити.

За умов наближення краху фінансової і промислової системи України, обп্লутаної величезними зовнішніми боргами, *суспільні науки покликані допомогти*

суспільству позбутися численних міфів та ілюзій, які культивуються з часів перебування засобами масової інформації не без допомоги українського суспільствознавства на всіх рівнях. Для цього *необхідно передусім називати речі своїми іменами*, а не підмінювати наукові поняття пропагандистськими штампами і стереотипами. Останнім часом на це звертають увагу багато західних суспільствознавців, зокрема видатний американський економіст і державний діяч Джон Кенет Гелбрейт. У своїй останній книзі “Економіка невинного обману: правда нашого часу” (2004) він відзначає: “Сполучення “ринкова система” навряд чи підходить як прийнятна альтернатива “капіталізму”, оскільки *слабо відображає сутність корпоративної реальності*; в цьому поєднанні не враховується вплив виробника на споживача і контроль, який він встановлює над ним ... словосполучення “ринкова система” значення не має, воно помилкове, невизначене і хистке. Воно виникло з бажання захиститися від асоціацій, пов’язаних із непривабливим минулим капіталістичної влади і спадщиною Маркса, Енгельса та їхніх вірних і красномовних послідовників. Очевидно, що це обман”. І це далеко не єдине викриття обману на сторінках книги, що належить перу перекonanого супротивника “суспільства споживання” і популярних монетаристських теорій у сучасному середовищі економістів. Не менш важливим є висловлений ним сумнів щодо положень, які вважають непорушними сучасні буржуазні економісти, як, наприклад, різниця між “приватним” і “державним” секторами економіки тощо.

На жаль, такі визнання не популярні у колишніх завзятих критиків теорії “конвергенції” Дж. Гелбрейта, тим паче, що у своїй останній книзі він пише про те, що Велика депресія затягнулася на довгі десять років і “для всіх стало *занадто очевидним, що капіталізм не працює. В наявному вигляді він виявився неприйнятним*”. Те саме повторюється сьогодні. На думку деяких американських економістів, економіка США наразі втягується в “економічну чорну діру”, з якої їй навряд чи вдасться вийти. Тому *для розуміння сучасних соціально-економічних процесів дедалі більше неортодоксальних американських учених звертаються до праць не тільки К.Маркса і Ф.Енгельса, а й В.Леніна*. В цьому контексті доречно навести оцінку наукового внеску В.Леніна у розроблення теорії імперіалізму, яку дав недавно американський заслужений професор соціології Ф.Маквей в американському соціологічному журналі “Sociological Viewpoints”. “Соціологи впродовж довгого часу сприймали Леніна, — пише він, — радше як революційного лідера, ніж схильного до рефлексії вченого або творця, ідентичного Марксу. Сьогодні на кожен книгу або статтю про ленінські твори припадає від 10 до 15 книг або статей, присвячених Марксу. Проте допоки соціологи не прочитають ленінські основоположні праці “Імперіалізм” (1917) і “Держава і революція” (1917), їм не вдасться зрозуміти той факт, що окрім пропаганди революції Ленін був глибоко зацікавлений описом і аналізом структур, функцій і організації економіки, політики й суспільства, а контент-аналіз ленінської праці “Імперіалізм як вища стадія капіталізму” чітко розкриває у загальних рисах структури, функції та організацію нашої глобальної економіки”.

Проте *вивчення згаданих ленінських праць, які опрацьовуються всіма претендентами на одержання вченого ступеня PhD* і доступні будь-якому студенту в будь-якій університетській бібліотеці в США та інших країнах Заходу, не є обов’язковим для наших аспірантів, оскільки у списках праць класиків вітчизняної та зарубіжної соціології й філософії, обов’язкових для “кандидатського мінімуму”, немає жодної ленінської роботи. Не до честі суспільствознавцям і те, що незабаром після перевороту в Україні в 1991 році в ЦНБ імені В.І.Вернадського з полиць відкритого доступу в читальних залах навіть для науковців *були вилучені всі повні зібрання творів К.Маркса, Ф.Енгельса і В.Леніна*. Викликає здивування і той факт, що громадськість жодним чином не відреагувала на заклик ющенківського міністра культури “знищити 20 поверхів радянської наукової макулатури, які заповнюють НБУ

імені Вернадського”. З цього випливає, що якщо бандеризація української “демократії” продовжуватиметься в такому ж дусі і такими ж темпами і далі, то нашим науковцям незабаром доведеться вивчати твори своїх класиків у зарубіжних бібліотеках, які ще не опустили до гітлерівської практики спалювання небажаних для політичного режиму книг на багаттях.

Щоби суспільні науки в Україні виконали свою роль у розробленні стратегії соціально-економічного розвитку і політичного устрою країни, їм необхідно насамперед *звільнитися від прозахідної ідеологічної ангажованості, служити своєму народу і своїй країні, а не своїм заокеанським грантодавцям*, бути інтелектуальною совістю нації, а не науковою обслугою олігархічних кланів і правлячих політичних режимів в Україні. Щоб реалізувати свою наукову місію щодо виводу нашої країни з історичного глухого кута, в який її загнали за останні 20 років нові “батьки нації”, треба дати об’єктивну наукову оцінку нашому минулому і сьогоденню, а не займатися позбавленням народу історичної пам’яті, перетворенням менш ніж 46 мільйонів “маленьких українців”, які ще залишилися після далеко не гуманних експериментів над живими людьми, на “безпам’ятних іванів”, а усього українського народу — на вічну “жертву історії”. Цілком зрозуміло, що спотвореним і перетвореним на “біомасу” народом легко маніпулювати й управляти, але з ним не можна виконувати стратегічні завдання соціально-економічного розвитку і політичного устрою України за умов глибокої системної кризи капіталізму як у глобальному масштабі, так і у власному домі.

7. Аксіомою є положення, що *без єдності нації* ні соціально-економічний, ні політичний прогрес України неможливий.

Дослідження Інституту соціології показують, що *одним із чинників такої єдності українського народу як політичної нації є надзвичайна близькість української й російської мов*. Утім, як і білоруської. В Україні практично немає громадян, які *знають труднощі у розумінні чи то російської, чи то української мови*. Навіть серед людей, що ніколи не вивчали ту чи іншу мову. Саме через це, ані суто україномовні, ані суто російськомовні не відчують себе в Україні чужими.

Замовчування цього соціального факту — *лукавство політиків, що спекулюють на мовній “проблемі”*. Реальне уявлення про мовну ситуацію в Україні та її використання в політичному протиборстві дають дослідження доктора соціологічних наук **Олександра Вишняка**:

Аналіз багаторічних національних опитувань Інституту соціології НАН України 1994–2008 років показав, що з усіх соціально-економічних, політичних та соціокультурних чинників (більш як 100 показників) регіони України *суттєво диференційовані* тільки за двома з них — *мовні практики та статус мов України*, з одного боку, *та ставлення до Росії* і російсько-українських відносин, з іншого. Чи можливо в найближчі роки та в середньостроковій перспективі зменшити цю соціокультурну диференціацію регіонів України? В цій доповіді я хотів би спинитись на першій з них — *тенденціях та проблемах у сфері функціонування мов в Україні* та шляхах **досягнення мовного компромісу в розв’язанні проблеми статусу мов в Україні, яку аж ніяк не можна відкладати на майбутнє як це пропонують окремі політичні сили, журналісти та науковці. Чому?**

Як показують багаторічні дослідження автора, процес витіснення української мови із приватних мовних практик та, особливо, публічних мовних практик (на роботі, навчанні, у громадських місцях) триває і в роки незалежності України. Когортно-біографічний аналіз сімейних мовних практик показав, що серед батьків старшого покоління громадян України (55 років і старших) тільки українською мовою розмовляли 41,2%, в цьому старшому поколінні тільки українською розмовляють

уже 32,6%, у разі середнього покоління (30–54 роки) — відповідно 32,7% і 28,4%, а в разі молоді (18–29 років), яка закінчувала та навчалась у школі вже за років незалежності, — відповідно 26,3% і 24,1%. **То ж чи можна у довгу шухляду відкладати проблему звуженого відтворення української мови в сімейних та громадських практиках, коли нині нею розмовляють уже менш як чверть молоді?** Через одне-два покоління процес може набути незворотного характеру.

Другою проблемою в царині мовних практик є проблема прискореної українізації шкіл, ВНЗ, адміністративної документації, яка викликає певне незадоволення громадян російськомовних регіонів України. **Аналіз матеріалів загальнонаціональних досліджень Інституту соціології НАН України показує, що говорити про масовий чи системний характер мовної дискримінації російськомовного населення, особливо у сфері освіти та виробництва, не доводиться.** Разом із тим не можна ігнорувати й дані, що у Донбасі та в Криму спостерігається найбільший рівень оцінок мовної дискримінації громадян у стосунках з органами судової влади та органами місцевого самоврядування, що пов'язане із адміністративною українізацією ділової документації, що викликає відчутне незадоволення російськомовного населення цих регіонів. *Права російськомовних громадян на освіту, інформацію, звернення до органів державної влади та судової влади російською мовою мають бути захищені законом.* Відкладати у “довгу шухляду” чи закрити очі на ці проблеми теж не можна.

Третьою проблемою в царині функціонування мов в Україні є *проблема мовної диференціації між різними регіонами України, яка за роки незалежності тільки загострилася.* Адже, якщо в Західній та Центральній Україні (переважно україномовних регіонах) за останні 15 років незалежності частка україномовних сімей збільшилася на 6–8%, то в регіонах Південного Сходу на 2–3% зросла частка російськомовних. *Тобто різниця у сімейних та громадських мовних практиках збільшилася між регіонами ще на 10%.* Ігнорувати ці тенденції та проблеми також не можна.

Усе це вимагає суттєвих змін у державній мовній політиці, яка виявилася не ефективною та не сприяла розв'язанню жодної з основних проблем у цій сфері. *Основними напрямками нової державної мовної політики, спрямованої на пошук національного компромісу в цій царині, можуть бути такі:*

1. Визнання української мови як єдиної державної мови, обов'язку всіх громадян знати державну мову та необхідності державної підтримки заходів щодо її поширення в усіх сферах суспільного життя, але не за рахунок обмеження мовних прав російськомовних громадян і національних меншин.

2. У новому “Законі про мови в Україні” забезпечити право місцевих громад на проголошення російської мови офіційною регіональною з чітким визначенням статусу офіційних регіональних мов. Одночасно слід скасувати антиконституційні положення чинного закону “Про мови в Українській РСР” (1989).

3. Запровадження в новому Законі обов'язкового іспиту на знання української мови як державної для всіх державних службовців, керівників усіх державних підприємств, працівників усіх державних підприємств із обслуговування населення (медицина, освіта, культура). Одночасно належить запровадити в новому Законі обов'язковий іспит на знання регіональних офіційних мов цими категоріями громадян в областях та районах, де громади запровадили регіональні офіційні мови.

4. У новому Законі слід увідповіднити мережу загальноосвітніх шкіл, вищих та середніх спеціальних навчальних закладів потребам батьків, учнів та студентів, а не етнічному складу населення (як це передбачено чинним “Законом про мову в Українській РСР”). Право громадян отримувати освіту тією мовою, якою вони бажать, має бути захищене законом. Одночасно при забезпеченні прав російськомовних громадян та національних меншин на навчання рідною мовою обов'язково слід розширити в цих навчальних закладах вивчення української мови в обсягах в 1,5–2 рази більших, ніж у відповідних україномовних навчальних закладах, адже

учні та студенти цих закладів недостатньо володіють українською мовою як державною.

Ці та інші шляхи пошуку національного компромісу в царині державної мовної політики поступово сприятимуть розв'язанню трьох основних проблем у цій сфері, про які йшлося вище.

Методологічні висновки

1. Українське суспільство за системою цінностей є суто *матеріалістичним*. І це стосується не тільки масово бідних “низів”, а й “верхів”, які непристойно демонструють “свої” багатства. *На тлі незахищеності* державної власності та невідтворювано-го національного багатства *жага наживи не має меж*.

В основі соціальної структури українського суспільства і пріоритетних цінностей перебуває матеріальний чинник. Тому гасло *“Підніmemo економіку — підніmemo Україну”* — це не “перший клас”, як його оцінює Віктор Ющенко, а науково *обгрунтована методологія виходу країни із кризи* (і не тільки економічної, а й соціально-політичної).

Теорія природно-історичного розвитку суспільства залишається і на сьогодні *єдиною теорією*, що дає змогу аналізувати *динаміку суспільства* і визначати логіку його розвитку.

Бідні люди (як масове явище) *не можуть бути громадянами*.

Без громадян — немає громадянського суспільства.

Без громадянського суспільства — не може бути демократії.

Без демократії — не може бути свободи (як гарантування безпеки життя і законності).

2. *Політичний устрій* суспільства не повинен визначатися ідеологією того чи іншого політика або партії. Цей устрій в основі своїй *залежить від: по-перше, матеріальних продуктивних сил і відповідних виробничих відносин; по-друге, від структури і характеру всієї системи соціальних відносин* (а отже, масової свідомості, соціальних норм, інтересів і цінностей).

В образній, але ясній і доступній розумінню кожного формі цей *внутрішній (закономірний) зв'язок* продуктивних сил, виробничих (економічних), соціальних і політичних відносин *сформульований наукою про суспільство* ще понад 150 років тому: “Ручний млин дає вам суспільство із сюзереном на чолі, паровий млин — суспільство із промисловим капіталістом”. Вся подальша і сучасна історія всіх країн і народів світу — не є винятком і Україна — підтверджують це.

3. *Наука* — це *інструмент тонкого налаштування* і регулювання як економічного розвитку, так і функціонування всієї системи соціальних відносин і політичного устрою суспільства.

4. *За умов розбалансованості “всього і вся” на перше місце* виходить *морально-духовний стан національно-патріотичних сил*. *Моральність влади* — сьогодні головний чинник *відродження України*. “Великий почин” (або прорив) сьогодні вимагає *самопожертвування людей, які перебувають при владі* (і тих, хто зосередили у своїх руках та на закордонних рахунках переважну частину багатства країни), заради добробуту народу і величі країни, а не проведення непопулярних реформ коштом народу. *Реформи мають бути популярними*, тобто — в інтересах народу.

5. *Найперше* — *політична еліта* повинна жити *однією долею з народом* і продемонструвати безумовне *дотримання* елементарних православних і загальнолюдських *соціальних норм*: не кради, не обдурюй, не вбивай, люби своїх громадян як самого себе. *Особистий приклад моральності* та сумління вищих посадових осіб держави, усієї правлячої еліти та реалізація на ділі гасла *“Одна країна — одна доля”* — *необхідна*

умова подолання тотальної недовіри в суспільстві. Як свідчить народна мудрість, “довгий шлях повчань, короткий шлях прикладу”. Народ піднесеться духом, якщо побачить і повірить, що вершина влади чиста, що влада служить народові. Пробуджена совість і відновлена моральність — це джерело соціальної енергії, поки не задіяне в економічних реформах та відродженні України. Без активної підтримки переважної більшості населення реформи приречені на невдачу.

*За загальною редакцією **ВАЛЕРІЯ ВОРОНИ**,
академіка НАН України, директора Інституту соціології НАН України*